

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ
ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного
університету

Випуск 23

Рівне – 2012

Збірник наукових праць

«Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.
Випуск 23. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет,
2012. – 690 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан Михайлович, к.і.н., професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила Олександрівна, к.і.н., професор (м. Рівне).

Науковий редактор:

Троян Сергій Станіславович, д.і.н., професор (м. Рівне).

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій Миколайович, к.і.н., доцент (м. Рівне).

Члени редколегії:

Жилюк Сергій Іванович, д.і.н., професор (м. Острог); **Киридон Алла Миколаївна**, д.і.н., професор (м. Київ); **Степанков Валерій Степанович**, д.і.н., професор (м. Кам'янець-Подільський); **Стоколос Надія Георгіївна**, д.і.н., професор (м. Рівне); **Фісанов Володимир Петрович**, д.і.н., професор (м. Чернівці); **Чухліб Тарас Васильович**, д.і.н. (м. Київ); **Швецова-Водка Галина Миколаївна**, д.і.н., професор (м. Рівне); **Шугасва Людмила Михайлівна**, д.ф.н., професор (м. Рівне).

Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (постанова від 17 квітня 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія КВ № 15857-4329Р від 12 жовтня 2009 р.

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 10 від 24 травня 2012 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не співпадати з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12, РДГУ

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2012

4. Виткалов С.В. Рівненщина: культурно-мистецький потенціал в парадигмах сучасності: монографія / Сергій Виткалов. - Рівне: ПП ДМ, 2012. - 416 с. + 48 іл.
5. Чурікова Л.І. Проблеми розвитку образотворчого мистецтва на Рівненщині: результати соціологічного дослідження сфери художнього життя регіону / Людмила Іванівна Чурікова // www.nbuu.gov.ua / portal / soc_gum / kis / 2009_2/5. pdf.
6. Художники Рівненщини. Альманах Рівненської обласної організації Національної спілки художників України. - Рівне : ВАТ Рівненська друк., 2008. - 100 с.
7. Сирота І. Рівнезнавство : мала ілюстрована енциклопедія / І.Сирота. - Рівне, 2008. - 116 с.
8. Незабутні постаті волинського образотворення: Костянтин Литвин (1938-1998 рр.) / Виткалов С.В., Виткалов В.Г. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: наук. зап. РДГУ. - Рівне: РДГУ, 2011. Вип. 17: у 2-х тт. - Т1. - С. 291-303.

УДК 94(477)

Б.А. Прищеп

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У 1991–2010 РР.

Прищеп Б.А. Основні результати археологічних досліджень волинських міст епохи Київської Русі у 1991–2010 рр. У статті проаналізовані середньовічні археологічні джерела, здобуті за останні двадцять років під час розкопок літописних волинських міст. Розглянуті питання хронології культурного шару та комплексів, характеру житлового будівництва та планування поселень, їх історичної топографії. Намічені основні етапи розвитку цих поселень в епоху Київської Русі.

Ключові слова: Волинь, середньовіччя, археологічні джерела, городище, житло.

Pryshchepa, B.A. The Main Results of 1991-2010 Archeological Investigations of Volyn Towns of Kyivan Rus Epoch. In this article, I analyze medieval archeological sources obtained in the last twenty years during the excavations of chronicle Volyn towns. I examine the issues of chronology of cultural layer and complexes, of the type of residential construction and the planning of settlements, and their historical topography. I outline the main stages of development of these settlements during the Kyivan Rus epoch.

Key words: Volyn, Middle Ages, archaeological sources, cite of an ancient settlement, dwellings.

Рання історія волинських міст залишається слабко вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел, у першу чергу літописів. На сучасному етапі історичних досліджень розширити і поглибити наші знання дозволяє залучення археологічних джерел. За останні двадцять років експедиціями різних наукових та навчальних закладів на території історичної Волині були проведені значні археологічні дослідження міст Буська Львівської обл., Володимира-Волинського, Луцька Волинської обл., Дубна, Пересопниці, Дорогобужа, Острога Рівненської обл. Невеликі за площею розкопки були проведені на городищах Угровська [18], Любомля [23], у Камінь-Каширську (літописний Камінь) [22]. У 2003–2004 рр. М.О. Ягодинською досліджувався літописний Шумськ [54]. Цікаві матеріали отримані під час розкопок у центральній частині Корця Рівненської обл. [29]. Вивчалися також городища над річкою Случ, на території Болохівської землі XII–XIII ст., у Губині [5], Старокостянтиніві Хмельницької обл. (літописний Кобуд) [4], біля Новограда-Волинського Житомирської обл. (літописний Возвягль) [11; 13] та Полонному [6]. Нові археологічні джерела в поєднанні із результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію цих міст, проаналізувати процеси їх зародження та розвитку в епоху Київської Русі, охарактеризувати різні сторони життя населення.

Головним центром Волинського князівства в епоху Київської Русі був Володимир. Перша літописна згадка про місто датована 988 р. [17, с. 67]. У період роквіту у XII–XIII ст. укріплена територія Володимира досягала 66 га [43, с. 187]. На сьогодні місто залишається недостатньо дослідженим археологічно. Значні розкопки у кінці XIX – 70-х роках XX ст. проводились перш за все з метою відкриття решток давніх християнських храмів [12; 44].

У 1999–2000 рр. Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею під керівництвом С.В. Терського були проведені розкопки на території східного посаду Володимира в урочищі «Апостольщина». Досліджено суцільну ділянку площею близько 300 кв. м (розкоп II) і приблизно таку ж площу трьома іншими розкопками [49, с. 245–267]. Виявлені об'єкти характеризують два періоди розвитку поселення на цій ділянці. Перший період датований X–XI ст., до нього належать житло-напівземлянка, господарські споруди та ями. Інші об'єкти датовані XIV ст. Серед них є підвальні частини великих наземних будівель та невеликі господарські споруди і ями. Слід відзначити, що на досліджених ділянках не виявлено забудови XII–XIII ст., тобто періоду розквіту Володимира.

Бужськ згадується в літописах з 1097 р по 1233 р. [17, с. 151, 390]. Він був важливою фортецею на пограниччі Волинської і Галицької земель. Тут волинські дружини збиралися, щоб рушити до Галича [17, с. 373, 390]. У

1962 р. середньовічні пам'ятки в Буську Львівської області обстежив П.О. Раппопорт. Як залишки давньоруського городища він визначив південну укріплену площадку, так зване «Велике городище». Дослідник подав короткий опис оборонних споруд, а культурний шар на цій площадці датував від X–XI ст. до XIII ст. [43, с. 39–40].

У 80-х рр. на території Буська проводились археологічні дослідження під керівництвом О.М. Корчинського та В.М. Петегирича [14]. Ними на південній площадці («Великому городищі») виявлено культурний шар завтовшки до 1,7 м, відкрито три заглиблені житлові будівлі та зібрано багатий речовий матеріал X–XIII ст. Одне із жител, що перекрите валом, датоване дослідниками кінцем X – першою половиною XI ст. і, спираючись на це датування, вони зробили висновок, що оборонні споруди південної площадки збудовані не раніше, ніж у середині XI ст. На центральній площадці простежено культурний шар XI–XIII ст. потужністю 1,2–1,4 м, а над самим лівим берегом Бугу виявлені знахідки VIII–IX ст. Матеріали XII–XIII ст. були зафіксовані також на північно-східній площадці – на території, зайнятій палацом, та у районі площі Ринок і церкви Св. Миколая [25].

Починаючи з 2001 р. середньовічне городище в центральній частині м. Буськ досліджується археологічною експедицією Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом П.М. Довганя.

Городище складається із трьох площадок, між ними існують глибокі та широкі рови, заповнені водами Західного Бугу. Південна площадка («Велике городище») розташована на частині підвищення, обмеженій із півдня і півночі двома глибокими ровами, а від заходу та сходу долинами р. Полтви і Західного Бугу. Площадка має вигляд неправильного чотирикутника, витягнутого із заходу на схід, розмірами 400×180 м і площею близько 5 га.

Площа центральної площадки становить 2,8 га, зараз тут розташовані будівлі міської та районної адміністрації, церква Св. Апостолів Петра і Павла. Із заходу і сходу площадка обмежена річковою заплавою, а із півдня проходить рів завширшки 8–35 м та завглибшки до 10 м від рівня площадки.

Північно-східна площадка близька до чотирикутної в плані, її площа 1,4 га. Із півдня вона відділена від центральної площадки ровом завширшки 15–40 м, по ньому тепер проходить русло р. Західний Буг. Із трьох інших сторін вона оточена річковою заплавою. Висота площадки над рівнем заплави до 15 м. Довгий час ця площадка була недоступна для археологічного вивчення, адже тут була розташована військова частина [10, с. 358].

Основні роботи експедиції під керівництвом П.М. Довганя були зосереджені в південній та в західній частинах південної площадки

городища. Тут досліджено близько 430 кв. м площі, здійснено розріз оборонного валу городища і простежено три періоди його функціонування: 1) слов'янський; 2) києво-руський; 3) пізньосередньовічний [8, с. 139–140]. Первісний вал мав висоту 3,2 м, після його спорудження на внутрішньому схилі було поховано дитину, знайдені поблизу від скелета уламки кераміки датовані X ст. Ще один досліджений об'єкт кінця X ст. автор визначає як рештки оборонної кліті, яка входила до конструкції раннього валу, однак на стратиграфічному профілі розрізу валу в публікаціях ця кліть не показана [9, с. 103]. Згодом вал поновили і його висота зросла до 4 м, а на внутрішньому схилі та на площадці виявлено культурний шар і об'єкти XII – першої половини XIII ст. На досліджених ділянках південної площадки відкриті рештки жител, господарських будівель і ям, найбільш ранні з них датовані X ст. Наступний києво-руський етап розвитку представлений численними об'єктами другої половини XI – першої половини XIII ст.

У 2004 р. біля західного краю центральної площадки прокопано розкоп площею 24 кв. м. Тут на глибині 0,8 м частково досліджено два об'єкти райковецької культури, будівлю X ст. і будівлю кінця XI – початку XII ст. [8, с. 144]. Ранні слов'янські об'єкти автор датував кінцем VII – початком VIII ст.

На північно-східній площадці розкопки проведені на площі 60 кв. м. Відкрито культурні шари потужністю 2,2–2,5 м, житлові та господарські будівлі X ст., XII–XIII ст. Майже повністю досліджено раннє напівземлянкове житло X ст. із каркасно-стовповою конструкцією стін [10, с. 360–362].

П.О. Раппопорт вважав рештками давнього Бужська південну площадку, так зване «Велике городище» [43, с. 39]. В.М. Петегирич підтримав думку, що центральним містоутворюючим ядром Бужська стало «Велике городище». Однак зазначив, що початки заселення міста пов'язані з неукріпленим поселенням VIII–IX ст. у його центральній частині біля новозбудованої церкви Апостолів Петра і Павла та поселеннями, які існували на «Великому городищі», а також поряд з ним – на урочищі Ліпибоки та в районі церкви Св. Параскеви [25, с. 145].

Нові дослідження підтвердили, що городище літописного Бужська має великі розміри і складається із трьох укріплених площадок загальною площею близько 9 га. На усіх трьох площадках виявлено культурний шар і об'єкти X ст., а, отже, значне поселення тут сформувалося ще в племінний період, в кінці IX–X ст. Найбільш ранні матеріали райковецької культури VIII–IX ст. знайдено лише на центральній площадці. Всі три площадки були заселеними в епоху Київської Русі, у XI–XIII ст. Аналіз археологічних джерел, отриманих у ході досліджень 2001–2008 рр. дозволяє висловити думку, що первісним ядром Бужська була північно-

східна площадка городища, найвища і добре захищена самою природою. Вірогідно, у XI–XIII ст. саме тут знаходився дитинець міста.

Луцьк вперше згадується в Повісті минулих літ під 1085 р. [17, с. 125]. Давня фортеця була розташована на підвищеннях на заплаві р. Стир. Ядро середньовічного міста – це дві укріплені площадки, які з писемних джерел литовсько-польської доби відомі як Верхній і Нижній замки. На території Верхнього замку (дитинець епохи Київської Русі) найбільш масштабні роботи у 80-х роках XX ст. були проведені російською дослідницею М.В. Малевською, зокрема, вона відкрила рештки церкви Іоана Богослова XII ст. [19].

У 1990–1992 рр. тут на двох ділянках С.В. Терський дослідив близько 180 кв. м площі. Найбільш потужні відклади культурного шару (до 7 м) виявлені у південній частині дитинця, поблизу Стирової вежі. У ранніх шарах вдалося зібрати уламки ліпних слов'янських горщиків, які С.В. Терський відніс до VII–IX ст. і цим же часом датував ранній насип оборонного валу на дитинці [48, с. 37, рис. 18]. Однак, на нашу думку, серед знахідок немає виразних вінець ліпних горщиків VIII–IX ст., в той же час в розкопі виявлено численні керамічні вироби та об'єкти X ст., тому більш доказовою є думка, що ранній вал був споруджений в кінці IX ст. чи на початку X ст.

Перше повідомлення про Дубно знаходимо в Повісті минулих літ під 1100 р. [17, с. 155]. У 1149 р. біля Дубна стояли з військами Андрій Боголюбський та його брат Ростислав, вони були учасниками походу на Волинь Юрія Довгорукого [17, с. 227]. Місто згадується також у числі володінь Мстислава Даниловича, сина Данила Галицького, у зв'язку з подіями, які дослідники датують 1288 р. [17, с. 439].

Середньовічне місто сформувалося на півострові, обмеженому з півдня і сходу заплавою р. Ікви, а із північного заходу – широкою заболоченою низиною. У південно-східному куті півострова князями Острозьким було збудовано замок.

Перші археологічні розвідки на території Дубна були проведені в 20–30-х рр. XX ст. на лівому березі р. Ікви на схід від замку, на місці, що підвищувався над заплавою ріки на 5–6 м. Тут було зібрано уламки глиняного посуду XII–XIII ст. [57, с. 237]. Це давнє мисове поселення у 1946–1947 рр. обстежили М.І. Островський та М.Ю. Смішко і визначили його як залишки городища [46, с. 352].

У 1995 р. І.К. Свешніков провів розкопки на території замку. На дослідженій ділянці в центральній частині замкового двору материк досягнуто на глибині близько 4 м. Виявлено потужний шар литовсько-польської доби, а нижче простежено слов'яно-руські нашарування та частково відкрито два житла, датовані другою половиною X – початком XI ст. і XII ст. [58].

У 90-х роках ХХ ст. В.В. Ткач виявив у старій частині Дубна слов'яно-руські поселення на підвищенні, де знаходиться Спасо-Преображенська церква і на правому березі р. Ікви на старому передмісті Сурмичі навколо Георгіївської церкви, а також на окремому підвищенні на заплаві правого берега р. Ікви, при впадінні у неї р. Липки [34].

Важливі нові археологічні джерела для вивчення ранніх етапів розвитку Дубна були отримані в ході досліджень, проведених експедицією Рівненської філії державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ на двох сусідніх ділянках – на Майдані Незалежності, № 3 та на вул. Замковій, № 10.

На Майдані Незалежності, № 3 на площі 230 кв. м. виявлено культурні нашарування Х–ХІІ ст. і ХV–ХVІІІ ст. потужністю 2,0–2,8 м. Досліджено господарську будівлю Х ст. із великою нішоподібною піччю, житло ХІ ст., дві господарські ями Х ст. і ХІІ ст. та різноманітні об'єкти литовсько-польської доби [36; 37]. На ділянці, що на вул. Замковій, № 10, розкоп мав площу 270 кв. м. Виявлено культурні нашарування потужністю 1,5–2,2 м та 18 різночасових об'єктів, у тому числі 9 слов'яно-руських, які відносяться до різних етапів розвитку поселення – від Х ст. до ХІІІ ст. Це житла, господарська будівля, ями, вогнище [41]. Слов'яно-руський культурний шар і об'єкти Х–ХІ ст. було відкрито під час археологічних робіт на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія [38].

Нові археологічні джерела свідчать, що освоєння території Дубна слов'янами відбувалося з кінця V–VI ст. Цим часом датуються об'єкти празької культури на південній окраїні міста на поселенні Волиця [35]. У Х – на початку ХІ ст. заселена площа на обох берегах р. Ікви суттєво зростає, формується культурний шар, що свідчить про швидке зростання чисельності населення та щільність забудови території в районі замку князів Острозьких. Суцільна заселена площа на лівому березі р. Ікви – від мисового городища на сході, до вул. Кирила і Мефодія на заході – становила в Х–ХІ ст. приблизно 6 га.

У ХІІ–ХІІІ ст. Дубно продовжує розвиватись як середньовічне місто. Городище на схід від кам'яного замку князів Острозьких було дитинцем, а кам'яний замок збудовано, вірогідно, у межах окольного міста епохи Київської Русі. Міська територія, включаючи посадські райони на обох берегах р. Ікви, становила близько 20 га.

Перша згадка про Дорогобуж датована 1084 роком, а останнє повідомлення відноситься до 1208 року [17, с. 125, 372]. Городище знаходиться в с. Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл., воно складається з трьох укріплених частин – мисової площадки (дитинця) та ще двох площадок окольного міста. Загальна площа фортеці становила 5,5 га. Посадські райони Дорогобужа були розташовані на береговій височині на схід і південь від городища, їх площа – близько 20 га. Поселення

домонгольського часу площею близько 4 га виявлено також поряд з Успенською церквою на південно-західній окраїні давнього міста.

Систематичні розкопки в Дорогобужі проводились експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею з 1972 р. під керівництвом Ю.М. Нікольченка, а з 1982 р. під керівництвом автора. У 1991–1995, 2002, 2003 рр. були продовжені роботи на дитинці та інших площадках городища. У південній частині дитинця в розкопі № 21 досліджено 234 кв. м площі при товщині культурного шару до 4 м. Відкрито 10 житлових і господарських будівель та 14 господарських ям, найбільш ранні з них датовані X ст., а найпізніші були зруйновані в середині XIII ст. [31, с. 73–94]

На другій (південно-східній) площадці городища роботи були проведені на двох ділянках на площі 130 кв. м (розкопи № 24, 26). Культурний шар X–XIII ст. тут має товщину від 1 м до 2,5 м. На відміну від дитинця, тут не виявлено культурних відкладів литовсько-польської доби. В розкопах досліджено житла та інші об'єкти епохи Київської Русі, а також прорізано внутрішній схил оборонного валу [31, с. 99–110].

На третій (південній) площадці городища у розкопі № 27 культурний шар має товщину до 0,35 м і майже на всю глибину пошкоджений багаторічною оранкою. Тут виявлено рештки будівлі XI ст., пов'язаної із залізообробним виробництвом та інші об'єкти кінця X–XII ст. [31, с. 110–115].

Історико-археологічна цінність здобутих в Дорогобужі матеріалів визначається значним хронологічним діапазоном розвитку поселення епохи Київської Русі, відносно доброю збереженістю культурного шару та чіткою стратиграфією.

Пересопниця згадується в літописах у зв'язку із подіями другої половини XII та першої половини XIII ст. – з 1149 по 1246 р. [17, с. 227, 401]. Ґрунтовне вивчення археологічних пам'яток у с. Пересопниця Рівненського р-ну розпочалося понад 100 років тому із розкопок курганних поховань. У 1897–1898 рр. К.М. Мельник дослідила понад 100 курганів на давньоруських могильниках біля сіл Пересопниця, Білів і Старожуків [20, с. 514–544].

У кінці XIX ст. виникла дискусія з приводу визначення місця розташування літописної Пересопниці. В.Б. Антонович писав, що її залишками слід вважати Білівське городище [2, с. 153–154]. К.М. Мельник стверджувала, що резиденція удільних пересопницьких князів знаходилася на городищі в с. Пересопниця [20, с. 533]. Останню думку згодом підтримав О. Цинкаловський [53, с. 225].

Городище в с. Пересопниця розташоване на невисокому мисі правого берега р. Стубли. У плані воно має чотирикутну форму, по периметру було захищене потужним земляним валом, що найкраще зберігся із північно-східної, в давнину легкодоступної сторони. Тут було прокопано також

широкий рів. Ця фортеця мала значну площу – понад 4 га. З північного сходу до дитинця примикала ще одна укріплена площадка – так зване «окольне місто», площею близько 6 га. Великі посадські райони у давньоруський час були розташовані на берегових ділянках на урочищах «Пастівник», «Мигор», «Замостя».

Найбільші за обсягом розкопки на Пересопницькому городищі були проведені експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом львівського дослідника В.С. Терського у 1974–1992 рр., а в 90-х роках розкопки тут проводив С.В. Терський [47, с. 13]. На городищі були виявлені залишки давньоруських напівземлянкових і наземних будівель, у тому числі майстерню по виготовленню кістяних виробів. Але у зв'язку з тим, що розкопки велися на розрізних невеликих ділянках, не вдалося встановити систему планування і забудови давньоруського дитинця.

На посаді в урочищі «Пастівник» у 1977–1995 рр. розкопки проводили В.С. і С.В. Терські. У центральній частині підвищення досліджено близько 400 кв. м площі. Поблизу кам'яного хреста відкриті поховання, однак матеріалів для їх датування немає. Розкопано також чотири будівлі XII–XIII ст. із багатим інвентарем та відходами бронзоліварного виробництва [47, с. 33].

Археологічні розкопки на урочищі «Пастівник» були продовжені експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора у 2002–2005 рр. [26; 27]. А в 2009–2010 рр. було проведено детальне обстеження території Пересопниці [40, с. 140–147].

У північній частині урочища «Пастівник» на двох ділянках досліджено 612 кв. м площі. На південній ділянці відкрито 17 об'єктів, що відносяться до двох етапів розвитку поселення: ранньослов'янського (VIII–X ст.) та літописного (XII – перша половина XIII ст.). У будівлях і культурному шарі XII–XIII ст. знайдено речі, які вказують на високий соціальний статус мешканців виявлених садиб епохи Київської Русі, серед них були воїни-дружинники та ремісники, зокрема, майстри-ювеліри [28].

На другій ділянці у північній частині урочища «Пастівник» досліджено давньоруський ґрунтовий могильник, відрізок рову, що відділяв могильник від поселення, будівлі XII ст., що функціонували до того, як ділянку почали використовувати для поховань, а також відкрито місце, де стояла невелика церква.

Співставлення свідчень різних видів джерел дозволяють окреслити такі основні етапи розвитку середньовічної Пересопниці. Найбільш ранні сліди заселення слов'янами берегів ріки Стубли в районі Пересопниці датуються VII–IX ст. У кінці IX–X ст. заселеними були всі зручні ділянки на дитинці, окольному місті та посадах в урочищах «Пастівник», «Мигор», «Замостя», а також окремі підвищення на заплаві р. Омелянівки. Але в XI ст. ситуація змінюється. На більшості ділянок (за винятком

Пересопницького городища) життя припиняється. У Х–ХІ ст. значне поселення існувало поряд із Білівським городищем. Вірогідно, в ХІ ст. ця фортеця стає важливим адміністративним центром для навколишніх територій. Однак на рубежі ХІ і ХІІ ст. Білівське поселення занепадає, а місцем проживання удільного князя та представників князівської адміністрації стає фортеця у Пересопниці – дитинець літописного міста. Поряд із ним формуються інші частини міста, так що їх загальна площа перевищувала 30 га.

Єдину згадку про Острог знаходимо в Повісті минулих літ під 1100 р. [17, с. 155]. Для вивчення поселення епохи Київської Русі в Острозі доцільно використати ретроспективний метод і розглянути документальні джерела ХVІ – початку ХVІІ ст. Вони повідомляють про такі частини міста, як Замок (він складався із Дитинця і Пригородка) та Місто [21, с. 88–89]. Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор. Пригородок – прилегла до замку укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіння Богородиці. Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти [45, с. 90; 30].

Археологічні розкопки на території Дитинця та Пригородка проводили І.В. Бондар у 1957, 1958 рр. та О.М. Годованюк у 1967–1969 рр. Під час цих досліджень виявлено культурні нашарування трипільської культури, епохи Київської Русі та доби князів Острозьких, виявлено ділянку давнього оборонного валу дитинця, але запропонована дата його побудови (кінець ХІ–ХІІ ст.) нічим не аргументована [7, с. 318–322].

У 2004–2009 рр. дослідження в Острозі проводились археологічною експедицією Рівненської філії державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ. На Пригородку розкопки були проведені на двох ділянках: на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії і на ділянці, де до середини ХІХ ст. знаходилась Миколаївська церква.

У розкопі на подвір'ї костелу площею 300 кв. м виявлено культурні нашарування завтовшки від 2 до 3,5 м [33], які відносяться до трипільської культури, слов'яно-руського часу Х – початку ХІІ ст. і литовсько-польської доби.

Виявлено ділянку оборонного валу, насипаного на рубежі Х і ХІ ст. із материкового суглинку уздовж північного краю узвишся. До слов'яно-руського періоду віднесено 43 об'єкти, у тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, зернові ями, ями для випалювання дьогтю і вогнища [32].

У розкопі 2008 р. дослідження проведені на площі 330 кв. м. Виявлено культурні шари та об'єкти поселень пізньотрипільського, слов'яно-

руського, литовсько-польської доби та християнські поховання періоду функціонування Миколаївської церкви XVI–XVIII ст. Материк – жовтий лесоподібний суглинок, досягнуто на глибині 2,5–2,7 м.

Слов'янське поселення виявлено також на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час досліджень ділянки на проспекті Незалежності № 3 у 2007–2008 рр. Виявлено слов'яно-руський культурний шар завтовшки 0,4–0,5 м, досліджено рештки жител та різноманітних об'єктів. Здобуті археологічні джерела дозволяють стверджувати, що поселення на цій ділянці почало формуватись у VIII–IX ст., а найбільш активно розвивалося у X–XI ст.

Встановлено, що в Острозі в районі колишньої Ринкової площі у VIII–IX ст. існувало значне ранньослов'янське поселення. У X ст. зростає щільність забудови на селищі та формується нове укріплене поселення на високих ділянках корінного берега р. Вілії у межах пізніших Дитинця та Пригородка. Найбільш інтенсивний розвиток ранньосередньовічного Острога припадає на X–XI ст. Важливі зміни у планувальній структурі Острога простежуються із рубежу XI–XII ст., коли площа поселення скорочується приблизно удвічі.

З літописів ми дізнаємося лише про короткий період ранньої історії Корця. Ці повідомлення відносяться до 1150–1155 рр., коли на Русі точилася запекла боротьба за Київ між Юрієм Довгоруком та волинським князем Ізяславом Мстиславичем [17, с. 230, 266].

Археологічні джерела свідчать, що навколо Корця існували слов'янські поселення кінця I – початку II тис. н. е. На північний схід від міста відомі городище та селище, а в с. Гвоздів зберігся слов'янський курганний могильник [29].

Центральна частина м. Корця раніше археологами не вивчалася. Лише під час досліджень архітектурних пам'яток львівськими науковцями під керівництвом Р.І. Могитича у 1989–1990 рр. на території Корецького замку в шурфах простежено культурний шар XII–XIII ст., перекритий шаром згарища, яке дослідники пов'язали із ординським погромом середини XIII ст. [51]. Знахідки доби Київської Русі були виявлені також у старій частині міста біля палацу Чарторийських, на території Воскресенського монастиря, на лівому березі р. Корчик поблизу костелу Св. Антонія.

У 2005 р. експедицією Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ були проведені археологічні розкопки в центральній частині міста на двох ділянках: на вул. Б.Хмельницького, № 3 і на вул. Київській, № 61-б.

Ділянка на вул. Б.Хмельницького, № 3 знаходиться за 120 м на північний схід від замку князів Корецьких. У розкопі, що мав площу 32 кв. м виявлено культурні нашарування потужністю 2,6–2,7 м. Культурний шар епохи Київської Русі завтовшки до 0,5 м залягає на материк, він насичений уламками кераміки та іншими знахідками XII – першої

половини XIII ст. Тим же часом датуються рештки будівлі із глинобитною піччю та дві господарські ями [39].

У 2008 р. під час археологічних робіт на ділянці, що на вул. Київській, № 61-б, під культурними шарами литовсько-польської доби XVI–XVIII ст., на глибині близько 2,0 м виявлено братську могилу жителів міста доби середньовіччя. Знайдені разом зі скелетами людей речі (уламки глиняного посуду, скляних браслетів, натільний хрестик із рожевого овруцького сланцю) дозволили зробити висновок, що це жертви погрому міста середини XIII ст. Цей об'єкт, вірогідно, визначає східну межу поселення XII–XIII ст. на правому березі р. Корчика.

Проведені дослідження дали нові матеріали для локалізації літописного Корчеська та вивчення основних етапів його розвитку. Встановлено, що слов'яни заселили береги в середній течії р. Корчика вже в IX–X ст. Що стосується пошуків міста княжої доби, то на думку архітекторів, дитинець літописного Корчеська займав мис на північ від замку, там де пізніше було збудовано палац Чарторійських [51, с. 34]. Однак, під час проведеного нами обстеження цього мису не вдалося виявити насичений культурний шар XII–XIII ст. Якщо на цьому місі й існувала давня фортеця, то це, вірогідно, було слов'янське городище-сховище. Матеріали, здобуті під час археологічних розкопок у 2005 р. та 2008 р. дозволяють стверджувати, що на північний схід від замку знаходилася ділянка значного поселення другої половини XII–XIII ст. площею понад 4 га, а замок князів Корецьких, вірогідно, було збудовано на дитинці літописного міста.

Губин згадується серед болохівських міст, які були зруйновані Данилом Галицьким у 1241 р. [17, с. 399]. Короткий опис городища подав В.Б. Антонович [1, с. 26]. У 1953 р. городище обстежив П.О. Раппопорт, зібрані ним матеріали були використані в узагальнюючій публікації, присвяченій Болохівським містам [42]. А в 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера [16, с. 194, рис. 13, 1].

У 1997–2006 р. розкопки Губинського городища проводила експедиція Кам'янець-Подільського державного університету під керівництвом І.С. Винокура, а в 2009 р. роботи були продовжені В.І. Якубовським [5; 56].

Губинське городище знаходиться на південній окраїні одноіменного села, на правому березі р. Случ, у місці впадіння в неї р. Ладижки. Площа городища близько 4,6 га. Основні археологічні дослідження були зосереджені на площадці північного мисового укріплення (дитинці) площею 0,45 га. Тут розкопано близько 3 тис. кв. м площі. Відкрито дерев'яні конструкції оборонного валу середньовічного укріплення, досліджено різноманітні об'єкти. Окрім того, було виявлено сліди поселень трипільської культури і раннього залізного віку.

Виявилось, що оборонний вал північної площадки включав внутрішні дерев'яні конструкції – два ряди зрубів. Зруби зовнішнього ряду були

засипані суглинком, а зруби внутрішнього ряду використовувались як житла і для господарських потреб.

Уздовж північного і східного краю площадки досліджено 20 клітей, які загинули під час пожежі. Вони були прямокутні в плані, розмірами від 2,0×2,0 м до 4,4×3,2 м. Лише в одному приміщенні (№ 13) відкрито зруйновану піч та ще у кількох (№ 14, 16) простежено сліди вогнищ. На долівці в клітях зібрано різноманітні знахідки, а в деяких трапилися кістяки людей [5, с. 23–27].

На дитинці Губина середньовічний культурний шар має товщину до 0,5 м, а материк залягає на глибині 0,6–0,9 м. Тут розкопано рештки житлових і господарських будівель, у багатьох із них простежено сліди пожежі. Будівлі були наземними, деякі мали заглиблений у ґрунт прямокутний котлован. Глинобитні печі знаходилися в кутку котловану, або ж були врізані в стіну і виходили за межі котловану [5, 18, 30–35].

Під час розкопок Губина зібрано велику колекцію речових знахідок, серед них багато цілих виробів. Вони дозволяють датувати час існування фортеці другою половиною XII – серединою XIII ст. Знайдено п'ять скарбів прикрас із срібла та кольорових металів. До їх складу входили дротяні скроневі кільця, сережки київського типу, колти та ланцюжки, браслети, каблучки, персні, підвіски-медальйони та лунниця, ажурні намистини, вкриті зерно. Ці вироби мають аналогії серед речей зі скарбів, знайдених на інших пам'ятках Болохівської землі, а також у скарбах із городища поблизу Шепетівки, із літописного Возв'язля та із Дорогобужа [55; 24; 11, с. 14–15; 31, с. 29, 87–92].

Возв'язль згадується у Галицько-Волинському літописі під 1257 і 1258 роками [17, с. 416–417]. Залишки цього поселення локалізовані на північній окраїні м. Новограда-Волинського. Тут на правому березі р. Случ збереглося два городища, відстань між ними близько 300 м. Південне городище має площу близько 1 га, а північне – близько 2,5 га, між ними знаходиться селище площею не менше 6–7 га.

На південному городищі Житомирською експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом Б.А. Звіздецького у 1988, 1992–1994, 1998 рр. було досліджено близько 1600 кв. м площі [11, с. 8–9]. Виявлено культурний шар та об'єкти XII–XIII ст., зокрема, залишки будівель на площадці та оборонних споруд. Встановлено, що із східної сторони площадки основу оборонного валу складали дерев'яні зруби, заповненні глиною. Безпосередньо до зрубу зі сторони майданчика городища примикала житлова кліть із піччю, яка загинула у вогні сильної пожежі. Із інших сторін площадки городища вал не простежується, але знайдено рештки дерев'яних пустотілих клітей. На площадці 8 об'єктів інтерпретовані як житлові споруди. Вони мали заглиблені у материк котловани підпрямокутної форми, розмірами від 3,6×3,6 м до 5,2×5,4 м. Найбільше знахідок концентрувалось у верхній частині заповнення

котлованів, а, отже, житлові споруди городища були наземного типу із заглибленими в землю господарськими підклітками. В одному із жител було знайдено скарб срібних прикрас, що складався з трьох пар колтів, позолочених рясен, скроневих кілець, намистин, персня [11, с. 14–15, рис. 27–28].

На північному городищі Возвягля у 2007 р. досліджено 100 кв. м площі. Встановлено, що культурний шар тут слабо насичений знахідками кінця XII – першої половини XIII ст., простежено сліди погрому фортеці, після якого вона занепадала [13, с. 49–53].

Здобуті археологічні джерела підтверджують літописну розповідь про те, як Данило Галицький здобув Возвягль і спалив його.

У центральній частині міста Старокостянтинів, на мисі – у місці впадіння р. Ікопоть у Случ, – збереглися будівлі замку, збудованого князем К. Острозьким у другій половині XVI ст. Існує думка, що тут знаходився давньоруський Кобуд, згаданий у літописі під 1241 р. [17, с. 399]. Територія замку досліджувалась археологічною експедицією під керівництвом Л.І. Виногородської у 2001–2006 рр. [3; 4]. Виявилось, що на території замку в наш час значно вищий рівень ґрунтових вод, ніж він був у давнину, тому дослідити нижні культурні шари і котловани заглиблених об'єктів не вдалося.

У розкопах, що знаходились на північний захід від палацу князів Острозьких, вдалося простежити рештки оборонного рову завширшки 3 м. Аналіз знахідок із заповнення рову дозволив зробити висновок, що він використовувався у давньоруський час і захищав укріплену площадку, яка мала невеликі розміри (близько 0,25 га). Найбільше давньоруських знахідок трапилося на ділянці, обмеженій ровом. Зібрано велику кількість дрібних уламків посуду XII – середини XIII ст., фрагменти північно-причорноморських амфор, скляних браслетів. Із зовнішньої сторони від рову знахідок давньоруського часу небагато, тут культурні нашарування знищені до материка під час земляних робіт у XIX–XX ст.

За останні двадцять років археологічними розкопками було охоплено 19 літописних міст на території між ріками Західним Бугом і Случчю. У 70-80-х роках XX ст. досліджувались 14 міст. Найбільш активно археологічні роботи проводились в басейнах рік Горинь (6 поселень) і Случ (5 поселень), а в басейнах рік Західного Бугу (в межах України) і Стиру досліджувалися лише по три поселення. Більшість експедицій були організовані дослідниками, які працюють в обласних установах і навчальних закладах Луцька, Рівного, Кам'яця-Подільського.

Здобуті в ході нових досліджень волинських міст археологічні джерела доповнюють скупі повідомлення літописів і дозволяють простежити ранні етапи їх розвитку. Як правило, міста сформувалися на території, здавна заселеній слов'янами. В Буську, Луцьку, Дубні, Пересопниці, Дорогобужі, Острозі виявлені сліди ранньослов'янських

поселень VIII–IX ст. Важливі зміни відбуваються в X ст.: зростає заселена площа і щільність забудови цих поселень, з'являються оборонні споруди. Вірогідно, у цей час вони були значними племінними центрами, а результати досліджень Дорогобужа дозволяють зробити висновок, що в другій половині X ст. тут було збудовано князівську фортецю [31, с. 207–208].

В XI ст. більшість укріплених поселень, які сформувались ще в IX–X ст. в межиріччі Західного Бугу і Горині демонструють поступальний розвиток. Отже, після входження Волині до складу Київської Русі вони залишались важливими адміністративними центрами в регіоні. Але у XII ст. Острог втрачає своє значення, його площа зменшується майже вдвічі. Вірогідно, ці зміни були пов'язані зі швидким розвитком Дорогобужа, який на початку XII ст. став центром удільного князіння в середній течії Горині. Пряма залежність економічного розвитку поселень від їх політичного значення простежена на прикладі багатьох міст епохи Київської Русі [50, с. 74–75]. У XII ст. зростають перш за все головні адміністративні центри регіону: Володимир, Луцьк, Бужськ, Пересопниця. На відміну від Острога, літописний Дубен у XII ст. зберігає статус адміністративного центру значної за площею волості в басейні р. Ікви, а тому продовжує розвиватись як середньовічне місто.

У басейні р. Случі урбанізаційні процеси мали свої відмінності. В середній течії Случі та на р. Корчик у X ст. існували племінні городища древлян. Городище-сховище та селище, початок функціонування яких припадає на кінець I тисячоліття, відомі на північ від Корця. Виявлені сліди поселення IX–X ст. на південному городищі літописного Возв'язля дозволили Б.А. Звіздецькому висловити припущення, що укріплення тут виникло ще за часів літописних древлян [11, с. 15]. А от землі у верхній течії Случі в X–XI ст. залишалися слабо заселеними.

Підкорення древлян після вбивства князя Ігоря і включення їх території до складу Київської Русі стало причиною занепаду більшості племінних центрів древлянської землі, а новий підйом міського життя тут спостерігається з кінця XI – початку XII ст. Важливе значення Корця як прикордонної фортеці на пограниччі Київської і Волинської земель, а також розташування на шляху із Києва до Володимира сприяли його швидкому розвитку в XII – першій половині XIII ст. У результаті цілеспрямованого колонізаційного руху на південь з'являються нові потужні фортеці – такі як Губин, Кобуд. У процесі освоєння верхів'їв Случі та Південного Бугу формується територія Болохівської землі.

Джерела та література

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 1–133.

2. Антонович В.Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда. – Т. I. – М., 1901. – С. 148–154.
3. Виноградська Л.І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002–2005 рр. // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. – С. 11–26.
4. Виноградська Л.І. Болохівське місто Кобудь за матеріалами археологічних досліджень // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 41–46.
5. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля. Вип. 1. – Київ–Кам'янець–Подільський–Хмельницький–Старокостянтинів, 2004.
6. Винокур І.С., Мегей В.П. Археологічні дослідження в Полонному // Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 15–17 червня 1995 року. – Полонне, 1995. – С. 8–20.
7. Годованок О.М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 318–322.
8. Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник інституту археології. – Вип. 3. – Львів, 2008. – С. 136–195.
9. Довгань П.М. Оборонні споруди літописного Бужська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 100–104.
10. Довгань П. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська. Археологія і давня історія України. Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 358–364.
11. Звіздецький Б.А. Південне городище літописного Возвягля: дослідження 1988–1998 рр. // Літописний Возвягль: дослідження 1988–2008 рр. – К., 2008. – С. 7–44.
12. Каргер М.К. Вновь открытые памятники Вольнского зодчества XII–XIII вв. // Ученые записки ЛГУ. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. Вып. 252. – С. 3–33.
13. Коваль А.О., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Північне городище літописного Возвягля: розкопки 2007 р. // Літописний Возвягль: дослідження 1988–2008 рр. – К., 2008. – С. 45–68.
14. Корчинский О.М., Петегирич В.М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье // АО 1986 г. – М., 1988. – С. 289–290.
15. Когляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольнской Руси IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985.
16. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999.
17. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.
18. Мазурик Ю., Остап'юк О. О. Цинкаловський про локалізацію літописного Угровська (до 790-річчя Угровська) // Минуле і сучасне Волині: О. Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк, 1998. – С. 52–53.

- 19.Малевская М.В. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века // Древнерусское искусство. Исследования и атрибуции. – СПб.: Изд-во Д. Буланина, 1997. – С. 9–36.
- 20.Мельник Е.Н. Дневник раскопок в земле лучан // Труды XI Археологического съезда. – Т. I. – М., 1901. – С. 514–576.
- 21.Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упорядник В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004.
- 22.Панишко С.Д. Дослідження літописного Каменя // Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27–29 листопада 1995 року. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 63–65.
- 23.Панишко С., Остап'юк О. Дослідження ранньосередньовічного Любомля // Пограничні фортеці Речі Посполитої. – Замосця, 2004. – С. 255–262.
- 24.Пескова Г.А. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.
- 25.Петегирич В. Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – С. 145–146.
- 26.Прищепя Б.А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – С. 267–270.
- 27.Прищепя Б.А. Дослідження Пересопниці // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С. 259–262.
- 28.Прищепя Б.А. Археологічні дослідження багатой садиби на посаді княжої Пересопниці // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 8. – Рівне, 2006. – С. 65–75.
- 29.Прищепя Б.А. Корець княжої доби за археологічними джерелами // Звягель-Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю від першої літописної згадки про місто. – Житомир, 2007. – Т. I. – С. 94–98.
- 30.Прищепя Б.А. Дослідження історичної топографії Острога доби середньовіччя // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. – С. 183–191.
- 31.Прищепя Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. – Рівне, 2011.
- 32.Прищепя Б., Позіховський О. Житлове будівництво в Острозі у X – на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року // Археологічні дослідження в межах річчів Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів, 2011. – С. 132–149.
- 33.Прищепя Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С. 262–265.
- 34.Прищепя Б.А., Ткач В.В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 134–135.
- 35.Прищепя Б.А., Ткач В.В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 416–418.

36. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 315–318.
37. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.: Збірка наукових праць / за ред. Н.О. Гаврилюк. – Вип. 9. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, «Дике Поле», 2007. – С. 314–317.
38. Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – К.: ВД «Академперіодика», 2009. – С. 282–284.
39. Прищепа Б.А., Чекурков В.С. Перші археологічні розкопки в Корці // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя: «Дике Поле», 2006. – С. 318–320.
40. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Войтюк О.П. Пересопницький археологічний комплекс // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск ІХ (частина І). 450 років з часу створення Пересопницького Євангелія. – Рівне, 2011. – С. 140–147.
41. Прищепа Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 338–340.
42. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // КСИИМК АН СССР. – Вып. 57. – М., 1955. – С. 52–59.
43. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – № 140. – Ленинград: Наука, 1967.
44. Раппопорт П.А. «Старая кафедра» в окрестностях Владимира Волынского // Советская археология. – 1977. – № 4. – С. 252–266.
45. Рычков П.А. Дорогами Южной Ровенщины. – Москва: «Искусство», 1989.
46. Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1952. – Т. 3. – С. 337–378.
47. Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. – Рівне: «Азаля», 2003.
48. Терський С. Лучеськ X–XV ст. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006.
49. Терський С. Княже місто Володимир. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010.
50. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – Киев: Наукова думка, 1989.
51. Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок // Вісник інституту «Укрзахідпроект-реставрація». – Львів, 1993. – Число 1. – С. 33–37.
52. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). – Том перший. – Вінніпег-Канада, 1984.
53. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). – Том другий. – Вінніпег-Канада, 1986.
54. Ягодинська М. Попередні підсумки дослідження літописного Шумська // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць. – Кременець, 2006. – С. 137–141.
55. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001.
56. Якубовський В.І. Дослідження середньовічного м. Губин та його околиць у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 492–494.

57. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne. – 1960. – Т. V. – S. 237.
58. Swieszniow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 1996. – Т. XVII. – S. 297–303.

З М І С Т

NOTA BENE

С.С. Троян «ЗМІНА ПАРАДИГМ» У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ОРІЄНТАЛІЗМ І ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ДИСКУРС	3
В.В. Долід ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ»	20

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Р.М. Шеретюк СТАНОВИЩЕ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НАПЕРЕДОДНІ ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	29
О.П. Прищепя БІБЛІОТЕКИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ПОШИРЕННІ КНИЖОК В ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ПОВІТОВИХ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ КНИЖКОВИЙ РЕПЕРТУАР (XIX – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	40
О.М. Приймак СОЦІАЛЬНІ ПОРТРЕТИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ	54
В.А. Добровичинська ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ: ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ НАДІЇ ШУЛЬГИНОЇ-ІЩУК (1888–1979 рр.)	64
С.П. Журавльова ТОРГІВЛЯ УКРАЇНИ З ДЕРЖАВАМИ СХОДУ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.	75
Л.Л. Бабенко СПЕЦОПЕРАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ПО ЛІКВІДАЦІЇ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ У 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ	85
С.О. Білан КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА У 30-Х РР. ХХ СТ.	97
О. Ночовний РОЛЬ ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ У ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР	106
Л.І. Бородинська СОЦІАЛЬНА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТІВ-УКРАЇНЦІВ У СЕРЕДОВИЩІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У 40 РОКАХ ХХ СТ.	122
Т.О. Карпукхіна ДИНАМІКА ПРОЦЕСУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (1944-1946 рр.)	131
Л.В. Заглинська, Т.В. Гоголь ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ В 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.	139

К. Круглик
РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В СИСТЕМІ СВИТОГЛЯДНИХ
ПРІОРИТЕТІВ ПРАВОСЛАВНИХ ВІРУЮЧИХ 149

ІСТОРИКО-КРАСЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

О.В. Білявцева
СВЯТО-ТРОЇЦЬКИЙ МЕЖИРИЦЬКИЙ ТА СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ
ГОЩАНСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИ МОНАСТИРІ У КОНТЕКСТІ
ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РІВНЕНЩИНИ 160

О.П. Шмид
ПОЛЯКИ НА ВОЛИНІ: ПОМІЩИЦЬКО-СЕЛЯНСЬКА
КОЛОНІЗАЦІЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 169

Я.П. Цецик
РОЛЬ МОНАРХІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ СТРУКТУР У ПОСИЛЕННІ
НАПРУГИ В СФЕРІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 186

В.Р. Бернацький
СЕКТАНСЬКИЙ РУХ НА ВОЛИНІ-ЖИТОМИРЩИНІ
У 1920-Х РР.: СФЕРИ ВПЛИВУ І ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ 195

Р.П. Давидюк
ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ
НА ВОЛИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ. 203

А.А. Вавринюк
OSADNICSTWO WOJSKOWE I JEDNOSTKI WOJSKA POLSKIEGO
NA WOŁYNIU W LATACH 1920 – 1939 213

К.І.Якуніна
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕКТАНСЬКОГО РУХУ
НА ВОЛИНІ ТА ЖИТОМИРЩИНІ У 1940–1970-Х РР. 226

К.П. Абрамчук
ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ НАБОРУ
ТА ПРИМУСОВОЇ ДЕПОРТАЦІЇ РОБІТНИКІВ
З ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1941 – 1945 РР.) 234

Р. Михальчук
АНТИСЕМІТИЗМ ЛЕГАЛЬНОЇ ПРЕСИ РІВНЕНЩИНИ
(1941-1943 РР.): ЄВРЕЇ У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ 241

В.Р. Данильчук
ОСТАРБАЙТЕРИ ЯК ОБ'ЄКТ РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ 252

І.І. Булига
ПРОТЕСТАНТСЬКІ КОНФЕСІЇ І ДЕРЖАВНА ВЛАДА
НА ВОЛИНІ (1944-1945 РР.) 260

М. Романюк
БОРОТЬБА ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ПІДПІЛЛЯ
ОУН ТА ВІДДІЛІВ УПА ЗОЛОЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ (1944-1946) 268

Т. Ісічук
ЗАГАЛЬНІ РИСИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОТЕСТАНТИЗМУ
НА РІВНЕНЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40–50 РОКІВ ХХ СТ.) 286

Оксана Ворон, Олена Ворон ХРИСТИАНСЬКІ КОНФЕСІЇ НА РІВНЕНЩИНІ У 50-70-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	295
Л.М. Ларькіна ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ КОМІСІЇ СПРІЯННЯ НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	310
С.В. Виткалов З ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЕННЯ	320
Б.А. Прищепа ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ У 1991–2010 РР.	327

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: НАУКОВИЙ ДИСКУРС

Т.М. Кузьма ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ В КОНТЕКСТІ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.	345
Р.М. Постолювський ІНСТИТУТИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ І ПОЛІТИЧНИХ ВИБОРІВ ЯК ЧИННИКИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ЧЕСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)	352
Л.І. Валюх ПОЗИЦІЯ ЛІБЕРАЛЬНОГО УРЯДУ ГЛАДСТОНА ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ЕКСПАНСІЇ У СХІДНІЙ АФРИЦІ (1884 – 1885 РР.)	358
З.В. Священко ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ СЕЛЯНАМИ У ПРОЕКТІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	367
О.А. Бундак РЕАНІМАЦІЯ ЧИ СТВОРЕННЯ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1917 РОЦІ	376
Г.Я. Невинна «НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ФІНЛЯНДІЇ В 30-ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ.....	385
Т.М. Самсонюк ПОЛЬСЬКА ВІЙСЬКОВА РОЗВІДКА НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОГО ЕТАПУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938-1941 РР.)	391
О.В. Каплюк ЧЕСЬКИЙ ТА СЛОВАЦЬКИЙ ЛЕГІОН У СКЛАДІ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО	402
В.Ю. Лесняк ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КОРТЕСІВ У СИСТЕМІ ВЛАДИ ФРАНКІСТСЬКОЇ ІСПАНІЇ (1939-1975)	410

И.И. Маслова	
УРОКИ «ВОСТОЧНОГО ПОХОДА» ГИТЛЕРА В ОЦЕНКАХ ИДЕОЛОГОВ НАЦИЗМА И ГЕНЕРАЛОВ ВЕРМАХТА	423
Т. Пилипович	
УКРАЇНЦІ-ВОЯКИ АРМІЇ ГЕНЕРАЛА АНДЕРСА (2-ГО ПОЛЬСЬКОГО КОРПУСУ) В БИТВІ ПІД МОНТЕ-КАССІНО	437
В.І. Дубей	
ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА КООРДИНАЦІЮ МІЖНАРОДНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ В ЄВРОПІ	447
І.О. Десятничук	
ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ 60-Х РР. ХХ СТ.: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	454
І. Філіпчук	
«ПРАЗЬКА ВЕСНА» ЙОСИФА СМРКОВСЬКОГО	466
А.В. Слесаренко	
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ «ПАРАЛЕЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ» В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1970-1980-ТІ РОКИ)	472
О.І. Санжаревський	
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ВЗАЄМИН РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ТА НАТО В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ	481
Marek Motyka	
ZMIANY KULTUROWE WOBEC SUBSTANCJI PSYCHOAKTYWNYCH W POLSCE NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU	488

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

С.Н. Грипич	
ТАЄМНИЦІ БІБЛІОТЕКИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	505
Л.М. Шугасва	
ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ХРИСТІЯНСТВА ЯК СКЛАДНОЇ КОНФЕСІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ ПРАВОСЛАВНОГО КОРЕНЯ	512
Л.М. Казначєєва	
ВОЛИНСЬКЕ ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ: ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ	519
П.О.Савчук	
ВСЕСВІТНЯ І ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	529
М.Б. Шатрова	
ІСТОРІОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)	538
Н.В. Плюта	
ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА У ФРАНЦІЇ З ПИТАНЬ КОЛОНІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В АФРИЦІ КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	548

Mirosław A. Michalski ROLA RELIGII W KSZTAŁTOWANIU OSOBOWOŚCI – CHARAKTERU W MYŚLI PEDAGOGICZNEJ WITOLDA RUBCZYŃSKIEGO	568
О.П. Постельжук УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ УГODOBСЬКИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ	577
В. Гарматны ГІСТАРЫЯГРАФІЯ АГРАРНАЙ ПАЛІТЫКІ ПОЛЬСЬКІХ УЛАД НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ ў 1921-1939 гг.	594
Л. Трачук ЕВОЛЮЦІЯ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ІНФОРМУВАННЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	608
Т.І. Гуменюк ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ПРОТЯГОМ 1944 – 1985 РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ	622
В.В. Надольська ІНФОРМАТИЗАЦІЯ АРХІВНОЇ ГАЛУЗІ В ПОСТРАДІАНСЬКИХ КРАЇНАХ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ	632
А.М. Киридон ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ	640
С. Баханова ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА У СУЧАСНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ	655
М.І. Ярмоленко СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	667
РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ	
Р.П. Давидюк УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ І ПОЛІТИКА ПРОМЕТЕЇЗМУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (Рец.: Комар В. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921-1939 рр.) / Володимир Комар. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – 360 с.)	674
С.С. Троян ПРОЕКТИ НАЦІОТВОРЕННЯ В КОМПАРАТИВНОМУ ІСТОРІЧНОМУ ДИСКУРСІ (Рец.: Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття / Юрій Сергійович Земський. – Хмельницький, 2011. – 350 с.)	677
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	680
ЗМІСТ	684

Наукове видання

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 23

Відповідальний за підготовку збірника до видання – С.С.Троян

Комп'ютерна верстка – Третяк О.Ю.

Обкладинка – Самсонюк В.Б.

Підписано до друку 21. 06. 2012 р. Папір офсетний.

Гарнітура «Times New Roman». Наклад 100.

Обліково-видавничих аркушів 30,00.

Віддруковано засобами оперативної поліграфії

ПП Самборський І.О., вул. Толстого, 3, м. Рівне, Україна, 33028.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії:
Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2012. – Випуск 23. – 688 с.